

Nova aportació del *Vocabulario de Énguera y la Canal de Navarrés* al DECat

Joseph Gulsoy
Professor Emèrit, Universitat de Toronto

1. Justificació

El *Vocabulario de Énguera y la Canal de Navarrés* és el vocabulari del parlar xurro dels pobles d'Énguera, Anna, Xella, Bolbait, Navarrés, Quesa i Bicorp. Els materials d'aquest lèxic foren recollits durant un període de deu anys que va de 1965 a 1975. El vocabulari de la zona comprén, com d'altres parlars xurros de base castellanoaragonesa, com ara la *Serranía* i l'Alt Millars, mots d'origen aragonés, un gran nombre de mots d'origen valencià del sud, romanalles del castellà antic, i lèxic amb filiació murciana, andalusa i manxega. Els materials en general foren disponibles a la comesa del DECat des d'un principi i foren ben aprofitats. Són citats sovint pel mestre Coromines amb la referència *Gulsoy-Énguera*. En aquest sentit l'aportació del *Vocabulario* al DECat havia estat bastant apreciable.

L'any 2013 vaig poder mamprendre la redacció final del vocabulari i a hores d'ara el treball acomplert arriba a la lletra S [abril 2018]. Segons els càlculs, tindrem una compilació de 600 planes si fa no fa, i tinc l'esperança de completar-la al cap d'un any.

Ara puc reportar que, mentre redactava la versió final del *Vocabulario*, vaig tenir l'agradable sorpresa que alguns vocables amb sentit particular resultaven ser la dada bàsica, la dada-clau, per a la resolució d'alguns problemes etimològics complicats que no s'havien tractat adequadament en el DECat o bé s'havien deixat per a un estudi futur per manca de documentació. En dos articles a part em vaig ocupar de l'origen de dos paraules, i en una sèrie de casos, no molts, vaig fer l'estudi etimològic com a part integral dels articles del *Vocabulario*. Així, hi veureu estudis que ocupen gairebé dos planes. En aquest sentit considere que constitueixen una nova aportació al DECat.

En aquesta ocasió, em referiré a tres estudis exemplars en homenatge al nostre gran mestre:

- a) Un estudi relacionat amb desenvolupaments que afecten el mot valencià *safareig*.
- b) L'etimologia de *cospí* / *gospí*.
- c) L'etimologia de *panical* i *paniquesa*.

2. El problema del valencià *safareig* 'bassa' / *safareig* 'cosa toquejada, malmesa' i mots relacionats i afins¹

Els mots relacionats i afins són: els sinònims *safuny* i *safor*, i els verbs corresponents *safarejar*, *safunyar* i *saforejar*, també sinònims entre ells, i el problema que ens ocupa és com el val. *safareig* 'bassa o receptacle, amb aigua de regar o llavar la roba' (de l'àrab *šahrīġ* 'bassal, cisterna') va arribar a tenir el sentit de 'cosa toquejada, malmesa', i quin és l'origen de *safuny* / *safunyar* i *safor* / *saforejar*, i com han acabat per ser sinònims.

¹ Voldria notar primerament que m'havia ocupat d'aquesta qüestió succintament en una altra comesa: "El problema de l'etimologia de *xafardejar*, *xafarder*, *xafarderia*", En Miquel-Àngel Pradilla ed. *Miscel·lània d'homenatge a Joan Martí i Castell*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 2016, vol. I, 193-201. En aquesta ocasió plantejo el tema amb una nova perspectiva i amb més detalls.

L'apel·latiu *safareig* amb el sentit de 'cosa toquejada, malmesa' apareix primer en el s. XVIII. Carles Ros, *Diccionario valenciano castellano* (1764), en una entrada *safareig* i *safuny*, dóna llur sentit amb una definició exemplificada: "*safareig, safuny*: cualquiera cosa de comer, cruda o guisada, que por haberla manoseado, o bazucado, queda como machacada, y hace mal ver, se dice: *que está feta un safareig* (o *un safuny*)" (Ros, 208).

Hi tenim, doncs, *safareig, safuny*: "cosa manoseada, maltratada, que queda como machacada", i hom diu: *que está feta un safareig* (o *un safuny*): "que está estropeado". Ros duu, a més, el verb que correspon a *safuny*, ço és: "*safunyar*: cuando manoseando, u palpando las frutas tiernas (puestas en banastos, u cestas, según las ponen para transportarlas, y venderlas) como uvas, higos, ciruelas, y se revientan algunas, o alguna, quedando todas, o las más, untadas: esto en valenciano se dice, *safunyar*" (Ros, 318).

Hi tenim la imatge de "fruta manoseada, machacada que queda cubierta de zumo sucio y no sirve para vender, fruta que se ha echado perder." Ros procurava dir-nos que *safunyar* significa "manosear en extremo, maltratar y dejar mal una cosa" 'toquejar, maltractar i malmetre una cosa'.

En els diccionaris valencians del s. XIX apareix el verb *safarejar* (grafiat en algun cas *-char*) amb igual sentit que *safunyar* i també en el sentit de 'toquejar, remoure i desordenar el contingut d'un calaix, o d'una cambra, etc.'. Veiem aquest sentit reflectit en el substantiu *safareig*, que els diccionaris defineixen com: "conjunto de muchas cosas en desorden." En els mateixos lèxics *safarejar* es dóna com a sinònim de *safarejar* i *safunyar*; i *safor*, el de *safareig* i *safuny*.

Tot plegat, tenim aquest esquema de fets: *safareig* 'cosa toquejada, malmesa', 'conjunt de coses en desorde', *safuny, safor* 'íd.', i *safarejar* (o *-char*) 'toquejar, remoure i desordenar', 'maltractar, malmetre' i *safarejar* i *safunyar* 'íd.'.

Josep Martines, en el seu valuós treball *El valencià del segle XIX: el lèxic* (Martines, 2012), duu alguns exemples de l'ús d'aquests apel·latius: *safareig* 'desorde': "Y tot gala y festeig / A Maria Inmaculada, / Qu'en quant a ser venerada, / ¡Fora ripio y *safareig*" (citada de C. Llombart, *Tabal y donsayna*, V., 1878; Martines, 258); *safor* 'desorde total': "Entre tant van el chiquets / A revolcons per la sala, / Entrant i eixint a la cuina / Y fent un safor de casa" (Martines, 158); *safarejar* 'maltractar, malmetre': "Dius: 'la mèrta és cosa llecha, / porque mencha cor picat' / ¡ay de la que'l *safareja* / y se'l deixa destrosat!" (citada de J. Martí Gadea, *Encisam de totes herbes*, V, 1891, p. 34).

Eugeni S. Reig també duu exemples: *safarejar* 'desordenar': "Este xiquet en tots els llocs ha de ficar les manetes i tot ho ha de *safarejar*" (Reig, 690); *safunyar* 'toquejar i fer malbé': "Si vols bescuit, agarra'n un tros sencer i no el *safunyes* tot" (ibídem), i aquest altre exemple d'una novel·la de J. Olivares: "Encara ara, quan ho pense, els humors més amargs que destil·la la fel rosega el ventre i mil ganivets esmolats em *safunyen* les entranyes" (ibídem).

Martines mateix recull *safareig* 'una muntonada de coses roïnes' a la Safor (Simat); *safarejar* 'arrebolicar les coses' a Algemesí i *safarejar* 'íd.' a Aldaia (Martines, 258).

Per a l'origen d'aquestes formes s'han donat explicacions diferents. El DCVB considera *safareig* en els sentits que ací hem indicat desenvolupaments figurats de *safareig* 'bassa d'aigua'. Notem: *safareig* "6. fig. Conjunt de crits i soroll desordenat (Penedès)" (= es refereix als crits i soroll que fan les dones al llavador públic); "7. fig. Conjunt de coses desordenades (Escrig-Llombart Dicc.)" i "8. fig. «Qualquiera cosa de comer, cruda o guisada, que por averla manoseado u bazucado queda como machacada y hace mal ver, se dice *qu'està feta un safareig* o *un safuny*» (Ros Dicc. 208)"; i *safor*

‘conjunt de moltes coses en desorde’, igual que el topònim La Safor prové de l'àrab *śahōr* ‘menjada nocturna que es fa durant el Ramadà’.

El mestre Coromines també sembla considerar *safareig* “cosa manoseada, de mal ver” una extensió dels sentits de *safareig* ‘bassa’ (DECat VII, 576b32), i diu no conèixer el vocable *safor*, i considera *saforejar* una variant de *safarejar*, i *safunyar* deu ser format amb *funyar* ‘trepitjar el raïm en el cup’ i prefix *so-* < SUB-. J. Gulsoy, ja d’abans, en el seu estudi del *Diccionario valenciano-castellano* (c. 1820) de Manuel J. Sanelo (Castelló de la Plana, 1964), notava que una variant de *safunyar* amb *x-*, *xafunyar*, usada per C. Llombart amb el sentit de ‘trepitjar el raïm’, suposa una base *funyar* contaminada per *xafar* (Sanelo, 330). Martines (259), en referència a *safor*, es pregunta si aquest mot seria un derivat de *saforejar*.

Ara bé, els problemes en general del nostre estudi es podrien resoldre sols sabent com és que *safareig* ‘bassa’ hauria tingut o rebut el sentit de “cosa manoseada, de mal ver”, i això ens ho aclareix l’examen de la forma *chafaret* que apareix a Anna i Énguera i *chafarete* al Villar del Arzobispo.

Tenim en el *Vocabulario*:

Chafaret. m. 1. Charco o cualquier hoyo lleno de agua sucia y barro // 2. Sitio con fango blando, aguanoso, muy pisado: “¡No chafes por ahí que harás un *chafaret*!” (Anna: Martí-Aparicio) // 3. Lugar mojado, sucio: “¡Quin *chafaret* hais armáu, con tan poco cudiáu en el guisaor! (Eng); “¡Ché, quin *chafaret* m’ha dejáu el moñaco con los pies sucios de barro, que yo lo tenía tóo bien fregáu!” (Eng.: Mat. Aparicio).

I en *El habla del Villar del Arzobispo y su comarca* de V. Llatas (193): *chafarete* ‘charco’ amb l’exemple “Cuando arrojés (= arruixes) la entrá, no hagas *chafaretes*.” I afegim que El *Chafaret* és el nom d’una partida a Ludiente, Alto Mijares (Nebot, 1991: 313).

Aquest *chafaret* / *chafarete* de la zona xurra sols pot venir d’un valencià *xafaret*, però es dona el cas que *xafaret* no apareix en les fonts valencianes i hui és desconegut. Així i tot, no es pot dubtar que era forma íntimament relacionada amb *safareig*. De fet, Llatas associa *chafarete* ‘charco’ amb l’arag. *zafariche* “alberca” i ahora nota: “En val., a la alberca se le llama *safareig*” (s. v.); i Nebot considera *safareig* “alberca” la base del topònim El *Chafaret* de Ludiente a la vista del *xafaret* ‘safareig, bassa’ que recull el DCVB a Aiguaviva (Matarranya).

Segons el DCVB, aquest *xafaret* deu ser: “*safareig* modificat per adopció del sufix diminutiu *-et*” (s. v.), però el mestre Coromines, notant que a l’Alguer és normal *xafareig* ‘bassa’, conclou que en la llengua es donava una variant *xafareig* i que el *xafaret* d’Aiguaviva deu ser una forma treta del plural, ço és: *xafareigs* [šafarečs] > [šafarets]; i, pel que fa a la inicial palatal *x-*, ho atribueix a la propagació de la palatal final (DECat VII, 577b39). Per la meua part, puc afegir parentèticament que en l’estudi esmentat (Gulsoy, “El problema de l’etimologia de *xafardejar*, *xafarder*, *xafarderia*”) havia conclòs que l'àrab *śahrīğ* hauria vingut al valencià i parts de Catalunya en dos formes: *safareig* i *xafareig*.

En tot cas, és interessant notar que *xafaret*, extret del plural de *xafareig*, l’havia substituït a la llarga a Aiguaviva. Confirma aquesta suposició l’ús de *xafaret* i *xafareig*, amb el mateix valor a La Codonyera, poble veí d’Aiguaviva, i allò que crida especialment l’atenció és que s’hi usen amb el mateix sentit que *chafaret* té a Énguera i Anna, ço és: ‘clot o clotet amb aigua bruta i fang’. Artur Quintana, que havia estudiat el parlar d’aquest poble,

recull *xafaret* i *xafareig* en els contextos següents: apartat 5.12. “Els cursos d’aigua”: “La pluja causa una sèrie de trastorns: quan plou i l’aigua s’acumula pels camps [...] especialment si s’hi acumula molt de fang i brutícies *se fa molt xafaret / xafareig*” (Quintana, 86); apartat. 5.14 “Terra”: “si [la terra] és semilíquida i bruta és *xanfuç* o *xafaret / xafareig*” (Quintana, 87).

Així, doncs, podem resumir els fets: el mot àrab *šahrîg* ‘bassa’ ve al valencià en dues formes, *safareig* i *xafareig*; en el segle XVIII en valencià es donava *safareig / xafareig* ‘bassa’ i junt a ells *safareig / xafareig / xafaret* “cosa manoseada, de mal ver”. Carles Ros esmenta només *safareig* ‘bassa’ i *safareig* “cosa manoseada, de mal ver”. Això es deuria al fet que *safareig* i *xafareig* s’usaven inalterablement i se sentien com una lleu variant del mateix mot, o més ben dit, *xafareig* no es veia com una variant independent. El que sorprèn és que inexplicablement tampoc hi varen veure cap diferència els lexicògrafs valencians del segle XIX.

Ja hem dit que el *chafaret* d’Énguera-Anna ens aclareix el problema de com *safareig* hauria tingut o rebut el sentit de “cosa manoseada, de mal ver”. Mirem el fet: *chafaret* “sitio con fango blando, aguanoso, *muy pisado*”, i l’exemple: “No *chafes* por ahí que harás un *chafaret*”. Observem: el verb *chafes* (del verb *chafar* ‘pisar’), que causa el *chafaret* (‘clotet ple d’aigua bruta i fang’), mot extret de *xafareig*, variant de *safareig*.

Hi veiem el sentit literal de *xafar* “pisar sobre una cosa y aplastarla”; d’altra banda, en la definició exemplificada de Carles Ros de *safareig*, “cosa manoseada, bazucada, machacada, y de mal ver” (‘deformada’), hi ha el sentit translàtic de *xafar*. Tot indica que *xafareig / safareig* “balsa, alberca”, mot d’origen àrab i sense una família definible, fou identificat en la variant *xafareig* com un derivat del verb *xafar* i que havia rebut sentits propis d’aquest verb, i ulteriorment fou generalitzat en la variant *safareig*. D’aquesta forma *safareig* va sorgir *safarejar* “manosear en extremo, maltratar, dejar mal una cosa.”

Notem que *safunyar* s’havia format pel mateix procés secundàriament de la variant *xafunyar* (vid. supra) d’acord amb el model de *safareig / xafareig*. *Xafunyar* ‘trepitjar el raïm’ pren el sentit de ‘toquejar en extrem, maltractar, malmetre’, i se suma als rangs de *safareig / xafareig*, i en la variant *safunyar* es generalitza; de *safunyar* es forma *safuny*.

Veiem els fets repetits en el cas de *safor*, que es forma pel mateix procés de *xafor*. Aquest apel·latiu derivat de *xafar* es documenta en l’autor castellanenc Pascual Tirado amb el sentit de ‘esclafada’ (‘xafada’); se suma als rangs de *safareig / xafareig* “cosa manoseada” i en la variant *safor* es generalitza. De *safor* es forma *saforejar* ‘maltractar, malmetre’, que ha continuat en ús en valencià, tal com han demostrat Martines i Eugeni S. Reig.

3. El problema de l’etimologia de *cospí / gospí*²

El *Vocabulario* registra a Énguera: *cospín / gospín* ‘cadillo’, planta dels terrenys incultes i també dels camps de cereals, que pot arribar a 40 cm o més d’altura, espècie *Xanthium spinosum*; és una mena de *card*. És millor conegut pels seus fruits en forma de boletes ovalades, cobertes de pues fines o agullons, que s’enganxen tenaçment als vestits i a la llana de les ovelles. A part d’això, segons el breu *Vocabulario enguerino* de Jaime Barberán (1934-35), inèdit, a Énguera es deia també *espín* per aquells anys.

² Publicat amb el títol “El origen del enguerino *cospín / gospín*” i amb un plantejament més ampli en la revista *Caroig* 3 (2015): 25-26.

Aquests apel·latius enguerins provenen del valencià *cospí* / *gospí* i hi estan ben documentats; pel que fa a la variant *espí*, hui és desconeguda en valencià, però de la seua existència, en el passat, no se'n pot dubtar, puix que és la paraula clau que ens ajuda a solucionar el problema de l'etimologia.

Les dues formes *cospí* / *gospí* se senten en moltes bandes del domini lingüístic català i designen, ultra *Xanthium spinosum*, *Caucalis platycarpus*. Interessa afegir que en català *cospí* / *gospí* tenen altres noms: *cadell*, *gos* i *gosset*; en castellà, *cadillo* (planta i el fruit) o *cachurrera menor* (la planta) i *cachurro* (fruit). Notem que tots aquests noms tenen una base relacionada amb l'animal 'gos' (llatí CANIS): cat. *cadell* 'petit del gos' / cast. *cadillo* "perro de poco tiempo", que provenen del llatí CATĒLLUS 'gosset', i el cast. *cachurro* és variant de *cachorro* "cria del perro."

El mestre s'ocupa de l'origen de *cospí* / *gospí* a l'article *cospins o gospins* 'capítols o boletes de la *cospinera*' del DECat (II, 992-993). Hi subratlla primerament que *cospí* / *gospí* no es pot separar de llur sinònim *gos* 'boleta espinosa', i, amb aquest motiu, ens recorda que *gos* és d'origen onomatopèic, basat en el crit (*jgus!*, *igus!*) dirigit al gos perquè ataque, i, a més, deixa entendre la relació de *cospí* amb l'antic *cus* 'gos', inspirat en el crit (*jkusj*, *kus!*). Així, doncs, *gospí* deu ser un derivat de *gos* i, paral·lelament, *cospí* de *cos*. Això dit, però, el mestre troba difícil explicar la terminació *-pins*. Considera la possibilitat de partir d'un radical onomatopèic *kusp-* / *gusp-* en lloc de *gus-* / *kus-*, però de seguida conclou: "És veritat que això és una mera suposició" (II, 993b2).

D'altra banda, li sembla més prometedora el nom del petit poble *Guspí* a la comarca de Cervera (La Segarra). El nom d'aquest poble apareix escrit *Albospino* en un document de 1094, i això suggereix que *Guspí* perpetua el nom de la planta *albospí* (< ALBO o ALBI SPINU) 'arç blanc', planta espinosa per excel·lència (cast. *espino*). A continuació, el mestre fa notar: "L'*albospí* o arç és un arbust comuníssim en aquella comarca, i no pas radicalment diferent del gossos [val a dir *gospins*], en el sentit que les punxes de l'arç també se'ns claven a la roba", i afegeix: "podem creure, doncs, que *el gospí* va tenir també alguna existència com a apel·latiu i podem acceptar, almenys provisionalment, que a una confusió de *cos/gos* amb *gospí* 'arç' es degui la creació del mot que ens preocupa." De seguida, però, reconeix: "Hi ha, és veritat, diferents raons que ens obliguen a deixar-ho en estudi, com a suggeriment dubtós però força raonable" (ibídem, 993b16ss.). Així, el mestre deixa la solució del problema per a un estudi futur, ben entès, amb més documentació o dades addicionals.

En la nostra opinió l'origen de *cospí* / *gospí* s'ha de plantejar partint del sentit del 'fruit espinós' d'aquests vocables. I, amb aquest motiu, la variant *espí* que devem a l'enguerí *espín* ens ajuda a superar la dificultat que havia vist el mestre, o siga: la final *-pins* de *cospins* / *gospins*. Mirant els fets de l'evolució suposem:

- 1) En hispano-llatí la gent veu en el fruit ovalat, cobert d'agullons d'algunes plantes, que s'apega tenaçment a la roba, la imatge d'un gosset, o siga CATĒLLUM: d'on resulten el cast. ant. *cadillo* i modern *cadillo*, i el cat. *cadell*.
- 2) En català als primers segles del període medieval es creen, al costat de *ca* (CANIS), els apel·latius *cos* / *gos*, i aquests, convivint amb *cadell* 'gosset' i 'el fruit espinós d'algunes plantes', també reben el darrer sentit, o siga, 'fruit espinós'. Així tenim *gossos* i *gossets*.
- 3) Després, al costat d'aquests apareixen *cospí* / *gospí* i, més tard, *espí* (< SPINUM) amb el mateix valor.

No costa gaire veure que *espí* sols hauria pogut adquirir aquest sentit després d'haver-se usat, durant un cert temps, en el compost *gos espí* 'gos espinós', que expressava millor el caràcter punxegut del fruit. Així, doncs, *gos espí*, pronunciat [gos(e)spí], resultava *gospí* i paral·lelament *cospí*. Notem que en la llengua ja es donava un compost semblant: *porc espí* (cat.) i *puerco espino* (cast.), nom del mamífer cobert d'espines.

4. Etimologia de *panical* i *paniquesa*³

El *Vocabulario* inclou:

Panical / paniquesa (Eng), **panical** (Quesa), **cardo panical** (Chella). Cardo corredor. *Eryngium campestre*. Cardo que llega a tener 60 cm. de altura, de flores blancas y hojas punchosas. Hace unas bolitas cubiertas de escamas. Es medicinal, su raíz sirve para infusiones diuréticas y también se usa como aperitivo.

Cerca de nuestra zona se oye en el Alto Mijares: N. Nebot (1990: 121) recoge *cardo panical* en Torralba y Ayodar, y *panicardo* en Villamalur. Por otra parte, Andolz recoge *panical* 'hongo cardero' en Aiguaviva (Matarraña) y *panicaldos* (sust. masc.) 'cardo corredor' en Miralbueno (Zaragoza).

Las formas de nuestra zona y del Alto Mijares provienen del catalán / valenciano, donde *Eryngium campestre* se denomina *panical* o *card panical* o *espinacal* (DECat III, 642b29). El vocablo tiene uso en occitano en las formas de *panicau*, *panicaut*, *paniscaut*, *panical*, y *espanical* (Mistral, s. v.); había tenido cierto uso en francés en la forma de *panicaut* (así, en una obra de Rabelais: DECat III, 647a50). El origen de *panical* no se ha explicado bien todavía y aquí nos ocuparemos de este asunto (véase el apartado A, *infra*).

La variante *paniquesa* en el sentido de 'cardo corredor' es rara; que sepamos, sólo se documenta en Énguera. El hecho es que es voz aragonesa en el sentido de 'comadreja' (cast.) / 'mustela' (cat.), y ha tenido gran difusión al nordeste peninsular. Cerca de nuestra zona se oye en el Rincón de Ademuz (Gargallo) y Murcia (García Soriano). Su origen, problemático, ha sido materia tratada, entre otros, por R. Menéndez Pidal, G. Rohlfis y J. Coromines, y todavía por estas fechas queda sin aclarar. Con este motivo, el enguerino *paniquesa* en el sentido de 'cardo corredor' introduce una nueva perspectiva a la cuestión del origen, y aquí trataremos el asunto con cierto detalle (véase B, *infra*).

A. Origen de *panical* 'cardo corredor'

El maestro Coromines, considerando la variante *espanical* la forma originaria, trata el problema del origen de esta voz en el artículo *espina* del DECat (III, 646b28-647a). Hace notar: *espanical* "resulta d'una combinació SPINA amb CARDUUS; probablement format amb l'adjectiu SPINALIS 'd'espines': és versemblant que en diguessin primer SPINALES CARDUOS > *espinalscars*, metàtesi *espina(r)scals*, extraient-ne després, com a singular (molt menys usat en aquest fitònim), un secundari *espinacal*", y añade: "anant el mot generalment en plural i darrere d'article va sofrir deglutinació *panical*, que ja tenim documentada en català des del s. XV (III, 646b29ss.)."

En fecha anterior Bloch & Wartburg (s. v. *panicaut*) se habían ocupado de este asunto. Estos etimólogos, teniendo en cuenta, según parece, dos glosas medievales

³ Reproduïm amb algunes addicions el text del *Vocabulario*.

—respectivamente, “*pane cardus eryngium*” y “*pane calido iringio*”—, formulan la siguiente explicación: “En lat. médiéval *panis cardus*, nom dû au fait que les jeunes feuilles sont mangées en salade, tandis que plus tard se couvrent de piquants; altéré par la suite en *panis calidus* à cause des piqûres brûlantes, que causent ceux-ci.” De allí se deduce que, según estos etimólogos, *panicaut* puede venir de PANIS CARDUOS ‘cardo de pan’ (= ‘cardo de hojas tiernas comestibles’) o bien de PANIS CALIDUS ‘cardo de pan cálido (= ‘de hojas punchosas que causa picaduras ardientes’).

Ahora bien, la documentación que tenemos sugiere definitivamente que *panical* debe de venir de PANIS CARDUOS ‘cardo de hongos’. Notemos que otro nombre de esta planta en catalán es *card girgoler*, por el hecho de que sobre sus raíces crece una clase de hongos (= *gírgoles*), de género *Pleurotus*, y es de buena calidad, y por la misma razón en castellano *cardo setero* es otro nombre de esta planta, junto a *cardo corredor*. Interesa también *panical* ‘hongo cardero’, recogido por Andolz en Aiguaviva.

La evolución fonética supone: PANIS CARDUOS > *panicard* / *panical(d)* > *panical* (cat., arag.); *panical(d)* > *panicaut*, *panicau*, etc. (oc.).

B. Origen de *paniquesa* ‘comadreja’

Este nombre para la ‘comadreja’ aparece en los Pirineos con las variantes de *paniquera*, *paniquella* y *paniquiecha*. *Paniquesa* es propio del aragonés (Borao, Pardo Asso); Rohlf s lo recoge en Ansó, Hecho, Fanlo, y rata *paniquesa* en Graus (Alta Ribagorza); Casacuberta registra *rata paniquesa* o *paniquesa* en Gistau; y Alvar, en Roncal y Salazar; y Coromines, en Puebla de Híjar y Caspe (Bajo Aragón); y, como hemos dicho, se oye también en el Rincón de Ademuz y Murcia (*supra*). *Paniquesa* se extiende al Pirineo gascón, donde se oye en las variantes *payqueso*, *panqueso* (Rohlf s, # 168); se extiende también a Navarra; Iribarren recoge *paniquesa* y *panicaseta*.

Las variantes *paniquera* y *paniquella* son propias del Pallars, la Ribagorza, Andorra-Urgellet (DECat VI, 236a43); G. Haensch (199) recoge *la rata paniquera* en Bisaurri, Renanué, y *paniquera* en Espès, Bonansa; se oye *paniquera* o *rata paniquera* en Benasque (Ballarín), y *paniquella* en Pont de Suert, Esterri, Sort (DCVB), *paniquecha* en Bielsa (Badia).

Menéndez Pidal, en un apartado dedicado a distintos nombres de la *comadreja*, explica el origen de *paniquesa* como sigue: “[Es] un compuesto de *pan* y *queso*, aludiendo al color blanco amarillo de la pechuga del animal y al pardo rojizo del lomo” (Menéndez Pidal, 397; § 84bis3).

Rohlf s, comentando *payqueso*, *paquès*, va de acuerdo con Don Ramón y ve en esta denominación *pain et fromage*, pero difiere en su interpretación: “La denomination [...] s’explique parfaitement par la superstition populaire. Le petit animal est en effet assez redouté [...] pour gagner sa faveur on mettait du pain, du fromage ou du lait dans les endroits où la bête avait coutume de passer” (Rohlf s, §168, 69).

El DCVB (s. v. *paniquera*) especifica más: “*paniquera* i la seva variant *paniquesa* vénen de l’aragonès *paniquesa*, derivat de *pan* y *queso*, perquè hi ha el costum de deixar pa i formatge pels llocs on habiten les mosteles, a fi que aquestes no matin aviram ni mamin les ovelles.”

El maestro Coromines, a la hora de redactar el DECat, nos dice que él había abrazado la teoría de *pan-y-queso* en algún trabajo juvenil, pero ya la considera etimología folklórica y se propone establecer una etimología de base científica. Trata el asunto s. v. *paniquella* o *paniquera* (DECat VI, 226a43-227b42). Hace notar: “L’explicació més probable des del punt de vista semàntic, i l’única admissible en el fonètic, és que resulti d’una metàtesi d’una base comuna **pequinilla* (*PÍCQUINĒLLA) equivalente del cast. *pequeñilla*, diminutiu de *pequeña* ‘petita’, pel cos fi, i gentil, i la forma escanyolida, d’aquesta salvatgina” (p. 226a43ss.). Llama la atención sobre la frecuencia de diminutivos en los nombres de la comadreja: *belette* (fr.), *doninha*, *donezinha* (port.), *comadreja* (cast.), etc. Y añade: “-ĒLLA dóna regularment *-ella* / *-èra* en la major part d’aquests parlars” (ibídem), y con referencia a la terminación *-esa* (de *paniquesa*): “en l’antiga fonètica alt-aragonesa i ribagorçana *-s-* (*-z-* sonora en el cat. de Ribagorça) era el resultat fonètic de *-LL-* llatina” (p. 227a12ss.).

El gran maestro presenta una alternativa científica a la teoría folklórica, pero no es difícil ver que partir de una base **pequeñilla* (*PÍCQUINĒLLA) era muy hipotético. Podemos decir esto con confianza porque la documentación que tenemos a mano señala que el estudio etimológico se puede solucionar teniendo en cuenta que el nombre que le daba la gente al animalito en cuestión era, según regiones, *rata paniquesa* o *rata paniquera* o *rata paniquella*. En estos compuestos cada una de las unidades, *paniquesa* o *paniquera* o *paniquella*, funciona como un adjetivo con un sentido no muy claro. Ahora bien, el dualismo de la denominación que hemos notado en enguerino —*panical* y *paniquesa*— por el *cardo corredor* nos lo identifica como ‘de panical’. De ahí deducimos: *la rata paniquesa* / *paniquera* / *paniquella* ‘la rata del panical’. Establecido esto, no es difícil ver que *paniquesa*, *paniquera*, *paniquella* son adjetivos formados a partir de *panical*: *panik* + *-esa*, *-era*, *-ella* respectivamente.

Y el porqué de lo de *rata de panical* nos lo aclara el siguiente pasaje que citamos de P. Font Quer (334 *cardo corredor*): “En los pastizales elevados de los Pirineos [...] se cría otro cardillo de este género, *Eryngium Bourgati* Gouan, fácil de distinguir del cardo corredor por su tallo muy poco ramoso o nada ramoso [...] Es el *cardo blanco*, en catalán *panical blanc*, del cual nos contó excelencias nuestro guía en el Pirineo Central, Melchor Fort de Boí. Según él, en las cumbres de aquellas montañas abundan las culebras, contra las cuales batallan las comadreas, llamadas en el país *rates paniqueres*, esto es, *del panical*. Si durante la lucha, la comadreja se siente herida, busca al punto una mata de *panical blanc*, contra la cual se restriega para evitar las consecuencias de la mordedura. Esta creencia debe de extenderse por el Pirineo aragonés, donde la comadreja se llama *rata paniquesa* o simplemente *paniquesa*. Este nombre no tiene que ver con los colores del pan y queso como alguien ha supuesto” (p. 480). (Alude a la explicación de Menéndez Pidal).

Y Font Quer añade: “La fábula de la comadreja o de otro animalito de este jaez, que se defiende de la culebra mediante una hierba vulneraria o antitóxica, tiene sus orígenes en la India, y es tan antigua, por lo menos, como Plinio. Sólo que, según este autor, la comadreja se sirve de la ruda. En los altos Pirineos no se crecen rudas; pero las comadreas hallaron en el cardo blanco un buen sustituto para reemplazarla. Tanta es la fama de esos cardillos, que puede equipararse a la de las rudas” (ibídem).

Interesa añadir que la creencia popular referida por Melchor Fort, de Boí, aparece también en el Pont de Suert (Alta Ribagorza), según hace constar el DCVB, s. v. *paniquella* ‘mustela’: “[Aquest mamífer] es baralla amb l’escurçó [= la víbora], i per a treure’s el verí d’aquest animal, va al panical, que és una planta punxosa.”

Obres citades

- Alvar, Manuel. “Notas lingüísticas sobre Salvatierra y Sigüés.” *Archivo de Filología Aragonesa* 8 (1956-1957): 9-62.
- Andolz, Rafael. *Diccionario aragonés*. Zaragoza: Mira Editores, 1977.
- Badía Margarit, Antonio [Badía i Margarit, Antoni M.]. *El habla del Valle de Bielsa (Pirineo aragonés)*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas/Instituto de Estudios Pirenaicos, 1950.
- Ballarín Cornel, Ángel. *Diccionario del benasqués*. Zaragoza: La Editorial, 1978 (2a ed.).
- Bloch, Oscar & Walther von Wartburg. *Dictionnaire étymologique de la langue française*. París: Presses Universitaires de France, 1975.
- Borao, Jerónimo. *Diccionario de voces aragonesas*. Zaragoza: Diputación Provincial, 1884.
- Casacuberta, Josep Ma de. “Materials per a l’estudi dels parlars aragonesos. Vocabulari.” *Butlletí de Dialectologia Catalana* 24 (1936 [1937]): 158-183.
- DCVB = Alcover, Antoni Ma. & Francesc de Borja Moll. *Diccionari català-valencià-balear*. Palma: Editorial Moll, 1926-1962. 10 vols.
- DECat = Coromines, Joan. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial, 1980-2001.
- Font Quer, Pío. *Plantas medicinales. El Dioscórides renovado*. Barcelona: Labor, 1962.
- García Soriano, Justo. *Vocabulario del dialecto murciano*. Madrid: [C. Bermejo, impresor], 1932.
- Gargallo Gil, José Enrique. *Habla y cultura popular en el Rincón de Ademuz*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2004 [anejo 96 de la *Revista de Filología Española*].
- Gulsoy, Joseph. “El problema de l’etimologia de *xafardejar*, *xafarder*, *xafarderia*.” En Miquel-Àngel Pradilla ed. *Miscel·lània d’homenatge a Joan Martí i Castell*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 2016. 193-201.
- Haensch, Günther. “Las hablas de la Alta Ribagorza (Pirineo aragonés).” *Archivo de Filología Aragonesa* 10-11 (1959-1960): 57-193; 12-13 (1961-1962): 117-250.
- Iribarren, José María. *Vocabulario navarro, seguido de una colección de refranes, adagios, dichos y frases proverbiales*. Pamplona: Diputación Foral de Navarra, Institución Príncipe de Viana, 1952.
- Llatas, Vicente. *El habla del Villar del Arzobispo y su comarca*. València: Institución Alfonso el Magnánimo, Diputación Provincial de Valencia, 1959.
- Martines, Josep. *El valencià del segle XIX: el lèxic*. Barcelona: Institut d’Estudis Catalans, 2012.
- Menéndez Pidal, Ramón. *Orígenes del español. Estado lingüístico de la Península Ibérica hasta el siglo XI*. Madrid: Espasa-Calpe, 1956, 4a ed.
- Mistral, Frédéric. *Lou Tresor dóu Felibrige ou Dictionnaire Provençal-Français*. Genève/París: Édition de l’Unicorne, 1979 [1878-1886].
- Nebot Calpe, Natividad. “Léxico referente al mundo de las plantas en el Alto Mijares y el Alto Palancia (Castellón).” *Archivo de Filología Aragonesa* 44-45 (1990): 95-160.
- Nebot Calpe, Natividad. *Toponimia del Alto Mijares y del Alto Palancia*. Castelló: Diputació de Castelló, 1991.
- Pardo Asso, José. *Nuevo diccionario etimológico aragonés*. Zaragoza: Hogar Pignatelli, 1938.

- Quintana i Font, Artur. "El Parlar de la Codonyera: resultats d'unes enquestes." *Estudis Romànics* 17 (1976-1980): 1-253.
- Reig, Eugeni S. *El valencià de sempre*. València: Bromera, 2015.
- Rohlf, *Le Gascon: études de Philologie pyrénéenne*. Tübingen: Niemeyer, 1970, 2a ed. [1a de 1935].
- Ros, Carles. *Diccionario valenciano castellano*. Valencia. 1764.
- Sanelo, Manuel J. *Diccionario Valenciano-Castellano*. Edició crítica de Joseph Gulsoy. Castelló, 1964.